

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Humanistyczny, Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa
Transdyscyplinarne Centrum Badania Problemów Bezpieczeństwa
im. prof. K. Bogdańskiego UPH w Siedlcach

**ELEMENTY TEORII I PRAKTYKI
TRANSDYSCYPLINARNYCH BADAŃ
PROBLEMÓW BEZPIECZEŃSTWA**

ELEMENTS OF THE THEORY AND PRACTICE
TRANSDISCIPLINARY RESEARCH SECURITY ISSUE

Tom VI

W poszukiwaniu relacji między bezpieczeństwem i obronnością
In search for relations between security and defense

Redakcja naukowa

Joanna Ważniewska

Siedlce 2017

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Humanistyczny
Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa
Transdyscyplinarne Centrum Badania Problemów Bezpieczeństwa
im. prof. K. Bogdańskiego Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach

**ELEMENTY TEORII I PRAKTYKI
TRANSDYSCYPLINARNYCH
BADAŃ PROBLEMÓW BEZPIECZEŃSTWA**

**ELEMENTS OF THE THEORY AND PRACTICE
TRANSDISCIPLINARY
RESEARCH SECURITY ISSUE**

Tom VI

**W poszukiwaniu relacji
między bezpieczeństwem i obronnością**

**In search for relations
between security and defense**

Redakcja naukowa

Joanna Ważniewska

Siedlce 2017

ks. Sławomir Bylina
Uniwersytet Szczeciński
Wydział Humanistyczny

Struktury Kościoła katolickiego w procesie budowania bezpieczeństwa i pokoju

The structures of the Catholic Church
in the process of building peace and security

Streszczenie

Aktualna rzeczywistość wymaga oceny sytuacji w kontekście bezpieczeństwa międzynarodowego w szerokim aspekcie rozumowania bezpieczeństwa i dążeń pokojowych. Za zapewnienie poczucia bezpieczeństwa każdego człowieka odpowiadają instytucje poszczególnych państw. Taką rolę odgrywają także struktury Kościoła katolickiego. Ukazano poszczególne organy Kurii Rzymskiej oraz organizacje międzynarodowe, w których znajdują się przedstawiciele Stolicy Apostolskiej. Przedstawione zostały także dążenia pokojowe w ujęciu papieża XX i XXI w.

Summary

The current reality requires an assessment of the situation in the context of international security in the broad aspect of understanding security and peacekeeping efforts. Institutions of each country are responsible for providing the sense of security for every person. Such a role is also played by the structures of the Catholic Church. In the paper there are indicated various bodies of the Roman Curia and international organizations in which there are representatives of the Holy See. The peacekeeping efforts of the Popes of the twentieth and the twenty-first centuries are also presented.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, pokój, Kościół katolicki

Keywords: security, peace, Catholic Church

Wprowadzenie

Zagadnienia bezpieczeństwa i pokoju, w szerokim spektrum tych słów, znajdują się w kręgu zainteresowań coraz to większej grupy badaczy. Poszukiwanie odpowiedzi na pytania, w jaki sposób przeciwdziałać zagrożeniom, które kumulują niepokoje społeczne i zaburzają poczucie bezpieczeństwa staje się troską także wielu instytucji. W związku z faktem, że społeczeństwo należące do określonego narodu, skupiające swoje istnienie w ramach konkretnego państwa, należy najczęściej także do danej wspólnoty wierzących. Troską pasterzy Kościoła katolickiego jest zapewnienie możliwie jak najlepszych warunków do rozwoju w wymiarze materialnym, jak również duchowym. W związku z odpowiedzialnością rozwoju duchowego człowieka, także struktury Kościoła katolickiego partycypują w poszukiwaniu odpowiedzi na nurtujące pytania, które znajdują się w zakresie budowania bezpieczeństwa społecznego przy współpracy państw i organizacji międzynarodowych¹.

Przykładem takiej troski może być 30. rocznica Światowego Dnia Modlitwy o Pokój, którą zwołał nasz rodak św. Jan Paweł II w Asyżu w 1986 r. Podczas corocznych spotkań zwierzchnicy wszelkich religii świata gromadzą się w jednym miejscu, mając na celu dawanie świadectwa temu, że religia jest czynnikiem jedności i pokoju, a nie podziału i konfliktów².

Celem niniejszej publikacji jest przedstawienie w jak najbardziej przejrzysty sposób możliwości i dążenia przedstawicieli Kościoła katolickiego zmierzające ku budowaniu powszechnego pokoju i bezpieczeństwa. Dlatego zostaną ukazane konkretne organa Kurii Rzymskiej, które bezpośrednio badają zjawisko zagrożeń współczesnego świata w przypisanych sobie obszarach. Zaprezentowane zostaną również instytucje międzynarodowe mające na celu budowanie poczucia bezpieczeństwa, w których uczestniczą także przedstawiciele Kościoła katolickiego w różnym charakterze. Dzięki ukazanej treściom będzie możliwe przedstawienie oceny i stopnia zaangażowania struktury hierarchicznej Kościoła katolickiego na szczeblu międzynarodowym.

Nauczanie papieży XX i XXI w. na temat pokoju i bezpieczeństwa

Kolejni papieże na przełomie XX i XXI wieku w swoim nauczaniu wielokrotnie odnosili się do zagadnienia pokoju i współcześnie rozumianego bezpieczeństwa. Pierwszym papieżem, który bezpośrednio nawiązywał do

¹ S. Bylina, *Reactions of the Catholic Church against selected social safety hazards of modern Europe*, Revue Internationale des Sciences Humaines Etnaturelles Internationale Stiftung Schulung, Kunst, Ausbildung, Zürich-Schweiz, 2016, Numéro 1, p. 23-31.

² S. Bylina, *Wychowanie do pokoju w nauczaniu papieży XXI w.*, [w:] *Bezpieczeństwo człowieka a wychowanie*, red. E. Jarmoch, A.W. Świdorski, I.A. Trzpił, Siedlce 2015, t. I, s. 231-242.

rozwijającej się pierwszej wojny światowej był Benedykt XV, który posługiwał w latach 1914-1922³. Poprzez swoje zaangażowanie został określony mianem „papieża sprawiedliwości i pokoju”. Jedną z zasadniczych inicjatyw papieża było powołanie do istnienia światowej krucjaty modlitwy o pokój, mającej łagodzić skutki pierwszej wojny światowej. W celu propagowania pokoju Benedykt XV ogłaszał liczne apele, które nawiązywały do możliwości zażegnania wojny. Czynił to m.in. 8 września, 6 grudnia 1914 r., 25 maja, 6 grudnia 1915 r., 4 marca, 30 czerwca 1916 r., 10 stycznia, 5 maja 1917 r. Jednym ze znaczących propozycji papieża Benedykta XV było przedstawienie wszystkim rządów państw biorących udział w wojnie konkretnego planu jako podstawy do negocjacji pokojowych⁴.

Następnym papieżem, którego zawołaniem było: „Pokój Chrystusowy w Królestwie Chrystusowym” był Pius XI (1922-1939)⁵. Papież, rozpoczynając swój pontyfikat 1922 r., w encyklice „Ubi arcano Dei Consilio” wskazał dwa najistotniejsze zagrożenia dla ludzkości, którymi były: brak trwałego pokoju i panujący w Europie głód⁶. Natomiast w 40. rocznicę encykliki „Rerum novarum” Leona XIII napisał encyklikę „Quadragesimo Anno”, w której dostrzegł potrzebę sprawiedliwości społecznej.

Papieżem, który rozpoczął posługę w czasie rozpoczynającej się drugiej wojny światowej był Pius XII (1939-1958)⁷. Jak wskazują liczne dokumenty, wielokrotnie wskazywał on rozwiązania pokojowe. Przykładowo w maju 1939 r. złożył propozycję spotkania przedstawicieli pięciu mocarstw podczas konferencji w celu rozwiązania kwestii niemiecko-polskich i francusko-włoskich⁸. Propozycja została odrzucona, a niedługo po tym Niemcy zawarły z Włochami Stalowy Pakt i rozpoczęły działania wojenne⁹. Papież wygłaszał orędzia radiowe i pisał encykliki m.in. o nędzy wywołanej wojną – „Quemadmodum” oraz o pokoju światowym „Optatissima pax”. Poruszał także kwestie związane z Polską¹⁰.

Papieżem, który zasłynął zwołaniem Soboru Watykańskiego II i napisaniem encykliki „Pacem in terris” był Jan XXIII (1958-1963). W wymienio-

³ J.W. Kowalski, *Poczet Papieży*, Warszawa 1998, s. 165-166.

⁴ *Historia Kościoła – 1848 do czasów współczesnych*, red. R. Aubert, Warszawa 1985, s. 400.

⁵ J.W. Kowalski, *Poczet Papieży*, Warszawa 1998, s. 166-167.

⁶ M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego czasy najnowsze 1914-1978*, Warszawa 1992, t. IV, s. 23.

⁷ M. Żywczyński, *Uwagi o historiografii Piusa XII*, [w:] *Polska, Niemcy, Europa*, red. A. Czubiński, Poznań 1977, s. 597-606.

⁸ Pius XII, *O pokój i zgodę między ludźmi i narodami. Przemówienie wielkanocne*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie”, 1939 nr 5, s. 138-142.

⁹ *Historia Kościoła – 1848 do czasów współczesnych...*, dz. cyt., s. 416.

¹⁰ S. Bylina, *Solidarność Piusa XII wobec sprawy polskiej w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Bezpieczeństwo człowieka a solidarność*, red. E. Jarmoch, A.W. Świdorski, I.A. Trzpił, Siedlce 2013, s. 75-86.

nym dokumencie wyliczył dziewięć podstawowych praw człowieka i zachęcał do tworzenia międzynarodowych i regionalnych organizacji pokojowych, mających za zadanie przeciwdziałanie się konfliktom oraz nawiązywanie wzajemnych relacji mających na celu zachęcania do pokoju¹¹.

Kolejny papież Paweł VI (1963-1978) w encyklice „*Populorum progressio*” nawoływał do walki o sprawiedliwość i pokój, natomiast w przemówieniu do Organizacji Narodów Zjednoczonych zdecydowanie zachęcał do podążania ku nowej epoce pokoju¹².

Papież św. Jan Paweł II (1978-2005), zwany „Apostołem pokoju”, także wielokrotnie udowadniał godne pochwały zabiegi pokojowe. M.in. w encyklice „*Redemptor Hominis*” przypominał o konieczności trwałego pokoju. W encyklice „*Centesimus annus*” używał określenia „kultury pokoju”, zachęcając do właściwych relacji międzynarodowych.

Następca Jana Pawła II, Benedykt XVI (2005-2013), nawiązywał w swoim nauczaniu do papieża Benedykta XV. W encyklice zatytułowanej „*Deus caritas est*” dostrzegł dążenie do pokoju na zasadzie sprawiedliwości, do której zobowiązane jest każde państwo¹³. Papież podkreślał rolę utrzymywania kontaktów dyplomatycznych, spotkań kulturalnych, wymiany ekonomicznej i technologicznej oraz wszelkich uzgodnień mających na celu zapobiegania zagrożeniom i opieranie dążeń pokojowych na wartościach¹⁴.

Podobne zachęcenia kierował papież Franciszek (2013-), wspominając o kulturze spotkania w kierunku budowy pokoju: „Potrzebne jest natomiast wspólne zaangażowanie wszystkich, aby sprzyjać kulturze spotkania, bowiem tylko ten, kto potrafi wychodzić ku innym, może przynosić owoce, nawiązywać więzi, tworzyć wspólnotę, promieniować radością, budować pokój”¹⁵.

Jak można było zauważyć, w nauczaniu kolejnych papieży dominowało podejście zmierzające do budowania pokoju w społecznościach zarówno w wymiarze międzynarodowym, jak również na poziomie poszczególnych państw. Jedną z dróg było także dążenie do wszelkiego rodzaju spotkań w różnych wymiarach, mających na celu poszukiwanie wspólnoty.

W oparciu o literaturę przedmiotu oraz dokumenty Stolicy Apostolskiej można zauważyć konsekwentny kierunek działań Kościoła katolickiego. Więk-

¹¹ Jan XXIII, *Encyklika Pacem in terris*, p. 129.

¹² Paweł VI, *Przemówienie do Organizacji Narodów Zjednoczonych, Acta Apostolicae Sedis* 57 (1965), 882.

¹³ Benedykt XVI, *Encyklika Deus caritas est*, 26.

¹⁴ Benedykt XVI, *Encyklika Caritas In veritate*, 72.

¹⁵ Franciszek, *Główną drogą pokoju jest dialog. Audiencja dla korpusu dyplomatycznego dnia 13 stycznia 2014 r.*, „*L'Osservatore Romano*”, 2014 nr 2, s. 16.

szość działań opartych jest także o stosunki międzynarodowe, które mają na celu zaprzestanie konfliktów i dążenie człowieka do powszechnego pokoju¹⁶.

W odniesieniu do encykliki „Pacem in terris” bł. Jana XXII zauważamy całościowe ujęcie i zaangażowanie człowieka jako osoby ludzkiej, która angażuje się w dążenia pokojowe. Według treści zawartej w encyklice, podstawa osiągnięcia pokoju powszechnego zawiera się w pokoju z Bogiem, który przez życie towarzyszy człowiekowi. Właśnie takie budowanie współistnienia opartego na zasadzie prawdy, wolności, miłości i sprawiedliwości prowadzi do osiągnięcia pokoju¹⁷.

Instytucje Stolicy Apostolskiej zabiegające o pokój

W poniższej części publikacji zaprezentuję przykładowe organy Kurii Rzymskiej, które w swoim przeznaczeniu odpowiadają za konkretne działania w ramach swojego przeznaczenia. Można wymienić cztery Papieskie Rady oraz jedną Kongregację, które mają wyróżniające się znaczenie w kwestii omawianego przedmiotu badań. Są to następujące instytucje:

- Papieska Rada do spraw Świeckich, która od 1 września 2016 r. określana jest Departamentem do Spraw Świeckich, Rodziny i Życia¹⁸;
- Papieska Rada Sprawiedliwości i Pokoju Iustitia et Pax¹⁹;
- Papieska Rada ds. Popierania Jedności Chrześcijań²⁰;
- Papieska Rada ds. Dialogu Międzyreligijnego²¹;
- Kongregacja ds. Kościołów Wschodnich²².

¹⁶ S. Bylina, *Dążenie do pokoju jako forma dialogu we współczesnym nauczaniu Kościoła katolickiego*, [w:] *Bezpieczeństwo człowieka a komunikacja społeczna*, red. E. Jarmoch, A.W. Świderski, I.A. Trzpil, Siedlce 2011, t. I, s. 87-97; S. Bylina, „*Pielgrzymi prawdy, pielgrzymi pokoju*”, *nauczanie papieża Benedykta XVI i Franciszka w kwestii pokoju*, [w:] *Bezpieczeństwo człowieka a religia*, red. E. Jarmoch, I.A. Trzpil, Siedlce 2013, s. 291-304.

¹⁷ Jan XXIII, *Encyklika Pacem in terris*, 265-266; Franciszek, *Trzeba walczyć z różnymi formami ubóstwa materialnego i duchowego. Audiencja dla członków Fundacji Papieskiej*, „L'Osservatore Romano”, 2013 nr 6, s. 13.

¹⁸ Franciszek, *List Apostolski „Motu Proprio”, w którym ustanawia Departamentu Spraw Świeckich, Rodziny*, http://w2.vatican.va/content/francesco/it/motu_proprio/documents/papa-francesco-motu-proprio_20160815_sedula-mater.html (data dostępu: 10.03.2016 r.).

¹⁹ http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_pro_20011004_en.html (data dostępu: 10.03.2016 r.).

²⁰ http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_pro_20051996_chrstuni_pro_en.html (data dostępu: 10.03.2016 r.).

²¹ http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/index_it.htm (data dostępu: 10.03.2016 r.).

²² http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/orientchurch/profilo/rc_con_corient_pro_20030320_profile.html (data dostępu: 10.03.2016 r.).

Organizacje międzynarodowe współpracujące z Kościołem katolickim w kwestii bezpieczeństwa i pokoju

Kolejni papieże regularnie spotykają się z wieloma organizacjami mającymi wpływ na sytuacje na świecie, wymienię np.:

- coroczne audiencje dla korpusu dyplomatycznego;
- wizyty przedstawicieli organizacji międzynarodowych;
- audiencje dla członków ROACO Dzieł Pomocy Kościołom Wschodnim;
- spotkania z przywódcami religijnymi wielu wyznań;
- spotkania w Radzie Europy;
- w ramach ONZ organizowane są coroczne obchody Tygodnia Zgody między Religiami;
- istnieje współpraca pomiędzy Radą Konferencji Biskupów Europy (CCEE) z Radą Europy, czy też z Organizacją Narodów Zjednoczonych;
- Obserwatorium Wolności Religijnej, z inicjatywy MSZ Włoch po spotkaniu z papieżem Benedyktem XVI, zdaje raporty z poziomu prześladowania chrześcijan (rocznie ginie ich ok. 100.000).

Przedstawiciele Stolicy Apostolskiej biorą udział w różnych organizacjach o skali międzynarodowej. Jednocześnie najczęściej jako obserwatorzy, ale i niejednokrotnie jako członkowie, uczestniczą w tworzeniu programów międzynarodowych, mających na celu powszechny pokój i bezpieczeństwo²³. Warto zwrócić uwagę, że skala możliwości udziału w takich działaniach jest możliwa m.in. ze względu na fakt, że Stolica Apostolska utrzymuje stosunki dyplomatyczne z 180 państwami oraz od 13 grudnia 2007 r. także z Unią Europejską²⁴.

Poniżej przedstawiam wybrane organizacje międzynarodowe oraz udział przedstawicieli Stolicy Apostolskiej:

- Organizacja Narodów Zjednoczonych, Nowy Jork – Obserwator;
- Biuro Narodów Zjednoczonych w Genewie, Genewa – Obserwator;
- Vienna International Centre, Wiedeń – Obserwator;
- Wysoki Komisarz Narodów Zjednoczonych do spraw Uchodźców, Genewa – członek Komitetu Wykonawczego;
- Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej w Wiedniu – Członek;
- Organizacja do spraw Zakazu Broni Chemicznej, Haga – Użytkownik;
- Komisja Przygotowawcza do Organizacji Traktatu BTWC globalnego testu jądrowego, Wiedeń – Członek;
- Międzynarodowy Komitet Medycyny Wojskowej, Bruksela – Członek;

²³ A. Lompa, *Kompetencje, uprawnienia i obowiązki w Kościele katolickim*, Białystok 2013.

²⁴ http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/documents/rc_seg-st_20010123_holy-see-relations_it.html (data dostępu: 10.03.2016 r.).

- UNESCO, Paryż – Obserwator;
- Program Narodów Zjednoczonych, New York – Obserwator;
- Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, Wiedeń – Członek;
- Rada Europy, Strasburg – Obserwator;
- Międzynarodowa Organizacja do Spraw Migracji – Członek.

Zakończenie

Zaprezentowane wyniki badań w powyższej publikacji miały na celu ukazanie możliwości i dążeń przedstawicieli Kościoła katolickiego w trosce o bezpieczeństwo społeczne w aspekcie budowania powszechnego pokoju i bezpieczeństwa. Ukazane zostały organa Stolicy Apostolskiej, które dzięki właściwej sobie analizie zagrożeń wpisują się poszukiwanie odpowiedzi na przyczyny zagrożeń współczesnego świata. Przedstawiono także wszelkie formy działania przedstawicieli Kościoła katolickiego na polu działań szeroko rozumianego pokoju i bezpieczeństwa. Zaprezentowano także wybrane instytucje międzynarodowe, w składzie których biorą udział przedstawiciele Kościoła katolickiego.

Mając na uwadze poszukiwania wspólnych rozwiązań w społeczeństwie dla budowania pokoju i bezpieczeństwa, możliwość ukazania, w jaki sposób funkcjonują struktury Kościoła katolickiego może przyczynić się do kolejnych badań w zakresie omawianego przedmiotu.

Bibliografia

- Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego czasy najnowsze 1914-1978*, Warszawa 1992, t. IV, s. 23.
- Benedykt XVI, *Encyklika Caritas In veritate*.
- Benedykt XVI, *Encyklika Deus caritas est*.
- Bylina S., „*Pielgrzymi prawdy, pielgrzymi pokoju*”, *nauczanie papieża Benedykta XVI i Franciszka w kwestii pokoju*, [w:] *Bezpieczeństwo człowieka a religia*, red. E. Jarmoch, I.A. Trzpil, Siedlce 2013.
- Bylina S., *Dążenie do pokoju jako forma dialogu we współczesnym nauczaniu Kościoła katolickiego*, [w:] *Bezpieczeństwo człowieka a komunikacja społeczna*, t. I, red. E. Jarmoch, A.W. Świdorski, I.A. Trzpil, Siedlce 2011.
- Bylina S., *Reactions of the Catholic Church against selected social safety hazards of modern Europe*, *Revue Internationale des Sciences Humaines Etnaturelles Internationale Stiftung Schulung, Kunst, Ausbildung, Zürich-Schweiz*, 2016, Numéro 1.

- Bylina S., *Solidarność Piusa XII wobec sprawy polskiej w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Bezpieczeństwo człowieka a solidarność*, red. E. Jarmoch, A.W. Świdorski, I.A. Trzpił, Siedlce 2013.
- Bylina S., *Wychowanie do pokoju w nauczaniu papieża XXI w.*, [w:] *Bezpieczeństwo człowieka a wychowanie*, t. I, red. E. Jarmoch, A.W. Świdorski, I.A. Trzpił, Siedlce 2015.
- Franciszek, *Główną drogą pokoju jest dialog. Audiencja dla korpusu dyplomatycznego dnia 13 stycznia 2014 r.*, „L'Osservatore Romano”, 2014 nr 2.
- Franciszek, *List Apostolski „Motu Proprio” w którym ustanawia Departamentu Spraw Świeckich, Rodziny*.
http://w2.vatican.va/content/francesco/it/motu_proprio/documents/papa-francesco-motu-proprio_20160815_sedula-mater.html (data dostępu: 10.03.2016 r.).
- Franciszek, *Trzeba walczyć z różnymi formami ubóstwa materialnego i duchowego. Audiencja dla członków Fundacji Papieskiej*, „L'Osservatore Romano”, 2013 nr 6.
- Historia Kościoła – 1848 do czasów współczesnych*, red. R. Aubert, Warszawa 1985.
http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/orientchurch/profilo/rc_concorient_pro_20030320_profile.html (data dostępu: 10.03.2016 r.).
http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_pro_20051996_chrstuni_pro_en.html (data dostępu: 10.03.2016 r.).
http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/index_it.htm (data dostępu: 10.03.2016 r.).
http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_pro_20011004_en.html (data dostępu: 10.03.2016 r.).
http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/documents/rc_segst_20010123_holy-see-relations_it.html (data dostępu: 10.03.2016 r.).
- Jan XXIII, *Encyklika Pacem in terris*.
- Kowalski J.W., *Poczet Papieża*, Warszawa 1998.
- Lompa A., *Kompetencje, uprawnienia i obowiązki w Kościele katolickim*, Białystok 2013.
- Paweł VI, *Przemówienie do Organizacji Narodów Zjednoczonych, Acta Apostolicae Sedis* 57 (1965), 882.
- Pius XII, *O pokój i zgodę między ludźmi i narodami. Przemówienie wielkanocne*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie”, 1939 nr 5.
- Żywczyński M., *Uwagi o historiografii Piusa XII*, [w:] *Polska, Niemcy, Europa*, red. A. Czubiński, Poznań 1977.